

УДК 336.01

ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ

Людмила Пилипівна КОВАЛЬ

к.е.н., доцент кафедри економіки та підприємництва Львівської філії Європейського університету
E-mail: myla_k@ukr.net

Анотація. У статті досліджено існуючі підходи до розуміння сутності фінансової безпеки, на основі чого визначено основні проблемні моменти формування понятійно-категоріального апарату дослідження цієї категорії. Визначено специфічні особливості, які дають змогу виокремити фінансову складову із загального поняття економічної безпеки. Запропоновано використання статичного та діяльнісного підходів до трактування сутності фінансової безпеки. Сформульовано універсальне визначення поняття «фінансова безпека».

Аннотация. Рассмотрены существующие подходы к пониманию сущности финансовой безопасности, на основе чего определены основные проблемные моменты формирования понятийно-категориального аппарата исследования этой категории. Определены специфические особенности, которые позволяют выделить финансовую составляющую из общего понятия экономической безопасности. Предложено использование статического и деятельностного подходов к трактовке сущности финансовой безопасности. Сформулировано универсальное определение понятия «финансовая безопасность».

Ключові слова: фінансова безпека, об'єкт фінансової безпеки, фінансові інтереси.

Ключевые слова: финансовая безопасность, объект финансовой безопасности, финансовые интересы.

Постановка проблеми. У вітчизняній науковій думці проблема дослідження фінансової безпеки як на макро- (найбільш досліджена сфера), так і на мезо- та мікрорівнях набуває все більшої актуальності. Водночас в сучасній спеціальній довідковій літературі економічного спрямування тлумачення поняття «фінансова безпека» відсутнє. Як справедливо зазначає у своїй праці О. І. Барановський, загальноприйнятого визначення категорії «фінансова безпека» не існує, а «існуючі формулювання відображають лише окремі аспекти цієї всеосяжної категорії і не можуть претендувати на її однозначне трактування» [1, с. 6].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Критичний аналіз підходів до трактування терміну «фінансова безпека» засвідчив недосконалість понятійно-категоріального апарату дослідження фінансової безпеки, яка проявляється в таких аспектах.

По-перше, це відсутність єдності у поглядах щодо трактування суті фінансової безпеки, що пов'язано, передусім із різними підходами до розуміння поняття «безпека». Більшість науковців дотримується думки про те, що фінансова безпека – це певний стан:

- фінансової (фінансово-банківської, фінансово-кредитної) системи (О. А. Галочкіна [2], М. Дмитрієва [3], М. М. Єрмошенко [4, с. 33-34] та інші;
- фінансових відносин (Є. А. Клоков [5, с. 45]);
- захищеності фінансових інтересів певного суб'єкта (Е. Дмитренко [6, с. 54], Т. І. Шалхаков [7, с. 14], Концепція економічної безпеки України [8]).

О. І. Барановський наголошує на комплексності цього поняття, висвітлюючи фінансову безпеку в декількох ракурсах: як стан захищеності інтересів, як рівень забезпеченості фінансовими ресурсами; як певний стан фінансових потоків в економіці [1]. Водночас існують також визначення, в яких фінансову безпеку окреслюють як процес або діяльність, зокрема О. З. Третяк та М. В. Кирилів фінансову безпеку визначають як «специфічний вид суспільно-економічних відносин» [9, с. 223]; С. В. Куряков [10] – як здійснення самостійної фінансової політики, спрямованої на збереження та зміцнення національної фінансової системи.

По-друге, багато українських та російських науковців визначення терміну «фінансова безпека» прив'язують до поняття «фінансова безпека»

держави». На нашу думку, такий підхід є неправильним, оскільки тлумачення поняття «фінансова безпека» має бути узагальнюючим для всіх суб'єктів, щодо яких вживається цей термін – держави, галузі, регіону, підприємства, домогосподарства, особи.

По-третє, досить часто у визначеннях цієї категорії не враховується її багатогранність та комплексний характер. Все це значно звужує об'єкт дослідження.

По-четверте, практично кожен автор наводить різні ознаки фінансової безпеки: збалансованість фінансів, достатня ліквідність активів [11], відповідність певних показників стану фінансової системи гранично припустимим значенням [3]; можливість контролю за законним формуванням та використанням фінансових ресурсів [5], збалансованість і якість системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкість до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз) [4, с. 33–34]; забезпеченість фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їх потреб і виконання існуючих зобов'язань [8]. Таке різноманіття визначень свідчить про відсутність системності у формуванні понятійного апарату дослідження категорії «фінансова безпека».

Незважаючи на досить широкий спектр досліджень фінансової безпеки як на макро-, так і на макрорівнях, не можна стверджувати, що понятійно-категоріальний апарат дослідження цієї категорії повністю сформований. Зокрема не вирішеною залишається проблема розмежування понять економічної та фінансової безпеки, фінансової безпеки та фінансової стійкості, відсутнє визначення категорії «фінансова безпека», яке слугувало би універсальною характеристикою стану суб'єктів як мікро-, так і макрорівня.

Метою статті є обґрунтування базових категорій теорії фінансової безпеки, формування визначення універсальної категорії «фінансова безпека», яке забезпечило найбільш повне розуміння її сутності.

Обґрунтування отриманих наукових результатів. Узагальнюючи дослідження О. І. Барановського [1, с. 11–13] щодо визначення місця фінансової безпеки в системі економічної безпеки, зазначимо, що в більшості джерел фінансову безпеку подано як складову економічної безпеки. На нашу думку, недостатньо досліджувати це явище лише як «фінансову складову економічної безпеки» [12], фінансову безпеку необхідно визначати як окрему фінансову категорію, що потребує усестороннього і комплексного вивчення. Це обумовлює необхідність виокремлення спе-

цифічних особливостей, які дають змогу виокремити фінансову складову із загального поняття економічної безпеки.

Для цього слід виходити із самої сутності фінансів як сукупності економічних відносин, що виникають у процесі обороту грошових коштів. Такий підхід дає змогу визначити відмінну характеристику, на основі якої розмежовуються поняття економічної та фінансової безпеки, а саме: фінансова безпека – це характеристика стану певного виду економічних відносин – фінансових.

З огляду на загальновизнані особливості фінансів як економічної категорії, можна визначити характерні ознаки фінансової безпеки, що виокремлюють її як окремий елемент економічної безпеки.

По-перше, фінансова безпека пов'язана із фінансовими відносинами на рівні певного суб'єкта (домогосподарства, підприємства, регіону, галузі, держави тощо). Сфери та ланки фінансових відносин, які мають певні особливості в мобілізації і використанні фінансових ресурсів та відповідний апарат управління, формують фінансову систему [13], а тому категорію фінансової безпеки можна визначити як відсутність реальних загроз та/або здатність протистояти потенційним загрозам фінансовій системі певного суб'єкта. Крім того, зв'язок із фінансовими відносинами як одна із ключових сутнісних характеристик фінансової безпеки доводить всеосяжність категорії «фінансова безпека»: аналогічно, як фінансові відносини охоплюють всі фази економічних відносин, так і фінансову безпеку слід розглядати як передумову забезпечення усіх інших складових економічної безпеки.

По-друге, оскільки основною сферою виникнення та функціонування фінансів є фаза економічних відносин, пов'язана з розподілом [14, с. 265], то фінансову безпеку слід окреслювати як таку характеристику, яка відображає відсутність реальних загроз (здатність протистояти потенційним загрозам) процесам розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту на різних рівнях: макро-, мезо- та макрорівні. Такий підхід дає змогу виокремити основні об'єкти фінансової безпеки: на стадії розподілу ВВП – прибуток юридичних осіб, доходи фізичних осіб (заробітна плата та інші), прибуток державною сектором, а також непрямі податки; на стадії перерозподілу ВВП – загальнодержавні, регіональні, відомчі й корпоративні фонди фінансових ресурсів (рис. 1).



Рис. 1. Об'єкти фінансової безпеки

Джерело: власна розробка автора

Зазначимо, що в існуючих положеннях теорії фінансової безпеки відсутнє чітке визначення об'єкта і суб'єкта фінансової безпеки. В результаті можна стикнутися із ситуацією, коли як під суб'єктом, так і під об'єктом розуміють одні і ті ж явища (предмети, особи, утворення), найчастіше це стосується рівнів фінансової безпеки, коли одні науковці державу, регіон, підприємство, домогосподарство і т. ін. розглядають як суб'єкт фінансової безпеки, тоді як інші – як об'єкт. На нашу думку, це можна пояснити наступним чином: науковці, які державу, регіон, підприємство, домогосподарство тощо. розглядають як об'єкт фінансової безпеки, скоріш за все, під об'єктом розуміють «предмет наукового і т. ін. дослідження» [15, с. 495]. Водночас при визначенні об'єкту фінансової безпеки йде мова не про дослідження держави, регіону, підприємства, домогосподарства загалом, а про вивчення певної характеристики їх стану (характеристики їх фінансової складової). Відповідно, в широкому розумінні об'єктом фінансової безпеки є фінансові відносини на стадіях розподілу та перерозподілу ВВП на макро-, мезо- та макрорівнях. Результатом розподілу та перерозподілу є формування доходу фізичних осіб, прибутку юридичних осіб, а також фондів фінансових ресурсів на різних рівнях, що і формують сукупність об'єктів фінансової безпеки у вузькому, більш конкретизованому вигляді.

З точки зору дослідження фінансової безпеки держава, регіон, підприємство, домогосподарство тощо є активною стороною, що здійснює певну діяльність, в нашому випадку – діяльність, спрямовану на досягнення стану фінансової безпеки (статичний підхід), опанування та контроль

умов функціонування фінансової складової економічної системи (діяльнісний підхід), відповідно, виступаючи суб'єктом фінансової безпеки.

Об'єкти фінансової безпеки є предметом фінансових інтересів суб'єктів. Зазначимо, що поняття «інтереси» у визначенні безпеки вживається досить часто. І. О. Бланк вживає поняття «фінансові інтереси підприємства», під якими розуміє «форму прояву його об'єктивних потреб в сфері фінансової діяльності», задоволення яких забезпечує реалізацію основних її цілей [16, с. 27]; в праці М. Єрмошенка дається визначення національних фінансових інтересів як сукупності об'єктивних потреб незалежної країни, задоволення яких забезпечує ефективне функціонування та сталий розвиток фінансово-кредитної сфери [4, с. 77–73].

Під економічним інтересом розуміють «реальний, зумовлений відносинами власності та принципом економічної вигоди мотив і стимул соціальних дій щодо задоволення динамічних систем індивідуальних потреб суб'єктів господарської діяльності» [17]. Автори визначень «фінансові інтереси» розглядають їх як «сукупність об'єктивних потреб» [4, с. 77–73], тоді як економісти-теоретики [18] наголошують на помилковості ототожнення понять «економічні інтереси» та «задоволення потреб», визначаючи економічні інтереси як суспільну форму прояву і розвитку економічних потреб.

Із сказаного вище випливає, що фінансові інтереси є формою прояву певних потреб, які, в свою чергу, означають об'єктивну необхідність суб'єкта у чомусь, що спонукає його до діяльності. Отже, потреби є мотивом, який спонукає

суб'єкта до діяльності, яка розглядається в [19] як система взаємодії суб'єкта з умовами, в яких він існує. Частина з цих умов створена самим суб'єктом, контролюється ним, і, згідно з діяльнісним підходом, становить сутність безпеки. Таким чином, фінансові інтереси можна розглядати в якості мотиву формування фінансової безпеки суб'єкта.

Виходячи із зазначеного вище та враховуючи напрацювання науковців у сфері дослідження сутності фінансової безпеки, можна виокремити наступні сутнісні характеристики категорії «фінансова безпека».

1. Фінансова безпека є важливою та невід'ємною складовою економічної безпеки, а також однією із передумов формування інших її складових. Важливим елементом понятійного апарату категорії «фінансова безпека», що дозволяє ідентифікувати фінансову безпеку з-поміж інших складових економічної безпеки, є об'єкти фінансової безпеки, які визначаються на стадіях розподілу та перерозподілу ВВП і відповідають різним рівням фінансової безпеки.

2. З погляду статичного підходу, що передбачає розуміння цієї категорії як певного стану суб'єкта, що характеризується сукупністю ознак

та відповідністю певним критеріям, доцільно говорити про дві ключові ознаки фінансової безпеки суб'єкта:

I. Фінансова стійкість. Як передумова фінансової безпеки фінансова стійкість передбачає: а) збалансованість фінансової складової економічної системи; б) потенційну здатність протистояти загрозам; в) здатність адаптуватись до нових умов таким чином, щоб фінансова складова економічної системи не підпадала під негативний вплив деструктивних чинників навіть за умови їх появи.

II. Відсутність загроз або здатність їх нейтралізувати.

Окремо слід також виділити ще одну ознаку фінансової безпеки, яка ідентифікує стан суб'єкта з погляду його впливу на середовище (його «безпечність» для інших суб'єктів) – здатність обмежувати свій негативний вплив на середовище та функціонування інших суб'єктів у випадку внутрішньої дестабілізації суб'єкта.

Кожній із перелічених сутнісних ознак відповідає певний механізм досягнення безпечного стану фінансової складової економічної системи.

Узагальнення розглянутих ознак фінансової безпеки наведено на рис. 1.



Рис. 2. Базові ознаки фінансової безпеки

Джерело: власна розробка автора

Розширити розуміння фінансової безпеки дає змогу використання статичного та діяльнісного підходів до розуміння сутності поняття «безпека», що передбачає його розуміння як: 1) певно-

го стану; 2) сукупності умов діяльності. На нашу думку, лише комплексне розуміння категорії «безпека» (з урахуванням двох зазначених підходів) може забезпечити її наукове обґрунтування.

Водночас використання зазначеного комплексного підходу вимагає уточнення сутнісних характеристик категорії «безпека».

1. Безпека як певний стан. Дискусійним у цьому контексті є використання поняття «захищеність». Зокрема Г. Іващенко вважає дане поняття не науковим поняттям, а результатом не зовсім вдалої спроби знайти прийнятний синонім для поняття «безпека», щоб не впасти в тавтологію при описі самої безпеки («безпека - відсутність небезпеки – захищеність»). На його думку, трактування безпеки як стану захищеності кого-небудь або чого-небудь від сукупності загроз є вираженням суб'єктивних, по суті, буденних, життєвих уявлень про безпеку, а тому таке тлумачення не може претендувати на науковість [19]. Погоджуючись з викладеною думкою, вважаємо, що для цілей наукового обґрунтування поняття «безпека» в економіці слід уникати досить поширеного словосполучення «стан захищеності», оскільки воно відображає не реальну характеристику об'єкта дослідження, а суб'єктивну оцінку певних умов його функціонування. Таким чином, безпека – це стан суб'єкта, що характеризується сукупністю ознак та відповідністю певним критеріям.

На основі статичного підходу можна виокремити важливу сутнісну особливість безпеки, що стосується характеристики її як явища. Як справедливо зазначає Куркін Н. В., «стан безпеки не може бути якимось довготривалим параметром... Це не більше, ніж момент, оскільки рух відбувається постійно: або набирається запас стійкості (при цьому безпека, обов'язковим компонентом якої є стійкість, зберігається), або цей запас скорочується» [20, с. 153]. Таким чином, безпеку економічної системи слід розуміти як статичну характеристику її стану, тобто як

відсутність загрози у конкретний момент часу. Відповідно, умовою ідентифікації рівня безпеки суб'єкта є наявність або відсутність загроз.

2. Безпека як сукупність умов діяльності. Автор діяльнісного підходу до трактування сутності безпеки зазначає, що безпека є «сукупністю умов існування суб'єкта, якими він опанував (збагнув, засвоїв, створив) у процесі своєї самореалізації, і які він, таким чином, взмозі контролювати» [19]. Отже, наголошується на здатності суб'єкта впливати на умови діяльності, їх контролювати. Іншими словами, згідно з цим трактуванням, безпека – це середовище, що створене самим суб'єктом у процесі його існування та розвитку. Таке середовище не може суперечити інтересам суб'єкта, оскільки створене ним і фактично відображає ці інтереси. Воно відображає безпечні умови функціонування суб'єкта, тобто такі умови, які суб'єкт здатен контролювати в процесі своєї діяльності.

Висновки. У найбільш загальному розумінні фінансова безпека – це відсутність загроз процесам розподілу та перерозподілу ВВП. Таке визначення фінансової безпеки охоплює всіх суб'єктів та об'єктів фінансової безпеки, а отже, може вважатись універсальним та таким, що найбільш повно відображає сутність фінансової безпеки як економічної категорії. З точки зору статичного підходу фінансова безпека – це такий стан суб'єкта, що характеризується: збалансованістю фінансової складової економічної системи; відсутністю загроз фінансовій складовій економічної системи або здатністю їх нейтралізувати; потенційною здатністю протистояти загрозам фінансовій складовій економічної системи, тобто адаптуватись до нових умов таким чином, щоб фінансова складова економічної системи не підпадала під негативний вплив деструктивних чинників навіть за умови їх появи.

Список використаних джерел

1. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : Монографія. / О. І. Барановський. — К. : КНТЕУ, 2004. — 759 с.

2. Галочкина О. А. Проблемы обеспечения финансовой безопасности [Электронный ресурс] // Социально-экономические проблемы развития России и процессы глобализации: потенциал возможного. Сб. науч. тр. — Спб: Институт бизнеса и права, 2007. — Режим доступа : <http://www.ibl.ru/konf/061207/55.html>.

3. Дмитриева М. Ю. Безопасность финансового рынка России / М. Ю. Дмитриева // Экономист. — 1998. — № 3. — С. 54–56.

4. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єрмошенко ; Нац. торг. екон. ун-т. — К. : Вид-во Нац. торг.-екон. ун-ту, 2001. — 312 с.

5. Клоков Е. А. Финансовая безопасность государства: сущность и современные угрозы / Е. А. Клоков

// Научный вестник Омской академии МВД России. — 2010. — № 2. — С. 43–47.

6. Дмитренко Е. Фінансова безпека держави потребує нормативно-правового регулювання / Е. Дмитренко // Віче. — 2003. — № 10. — С. 53–55.

7. Шалхаков Т. И. Управление финансовой безопасностью субъекта Российской Федерации : на примере Республики Калмыкия : автореферат дис. ... кандидата экономических наук : 08.00.05 / Шалхаков Темир Игоревич; [Рос. акад. нар. хозва и гос. службы при Президенте РФ]. — Москва, 2011. — 32 с.

8. Концепція економічної безпеки України / Ін-т екон. Прогнозування; кер. проекту В. М. Геєць. — К. : Логос, 1999. — 56 с.

9. Третяк О. З. Окремі концептуальні характеристики категорії фінансової безпеки регіону / О. З. Третяк, М. В. Кирилів // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія економічна). Збірник наукових праць. — 2009. — № 2. — С. 221–228.

10. Куряков С. В. Характеристика финансовой безопасности / С. В. Куряков // Тенденции развития экономики России : сборник научных трудов. — Саратов : СГУ, 2001 — С. 25–32.

11. Арсентьев М. Финансовая безопасность России [Электронный ресурс] / М. Арсентьев // Обозреватель. — Режим доступа : http://www.rau.su/observer/N08_00/08_21.NTM

12. Єрмошенко М. М. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство : наукова монографія / М. М. Єрмошенко, К. С. Горячева. — Київ : [Національна академія управління], 2010. — 231 с.

13. Фінанси: підручник / С. І. Юрій, В. М. Федосов, Л. М. Алексеєнко [та ін.] ; за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. — 2-ге вид., переробл. і доповн. — К. : Знання, 2012. — 688 с.

14. Черничко Т. В. Фінансові та кредитні відносини в системі економічних відносин / Т. В. Черничко // Науковий вісник НЛТУ України. — 2010. — Вип. 2011. — С. 263–267.

15. Словник української мови: в 11 томах. [Електронний ресурс] — Том 5, 1974. — Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/objekt>.

16. Бланк И. А. Управление финансовой безопасностью предприятия. / И. А. Бланк. — К.: Эльга, Ника — Центр, 2004. — 784 с.

17. Климко Г. Н. Основы экономической теории: политекономичный аспект. Підручник для студентів економічних спеціальностей вищих закладів освіти. / Г. Н. Климко, В. П. Нестеренко, Л. О. Кніщенко, А. А. Чухно — К.: Вища школа, 1999. — 743 с.

18. Базилевич В. Д. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / В. Д. Базилевич, В. М. Попов, К. С. Базилевич, Н. І. Гражевська; [за ред. В. Д. Базилевича]. — 7-ме вид., стер. — К. : Знання-Прес, 2008. — 719 с.

19. Иващенко Г. В. О понятии «безопасность» [Электронный ресурс] / Г. В. Иващенко. — Режим доступа : <http://credonew.ru/content/view/207/25/>.

20. Куркин Н. В. Управление экономической безопасностью развития предприятия: Монография / Н. В. Куркин. — Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 2004. — 450 с.